

ОРНАМЕНТАЛЬНО-ЗНАКОВІ МОТИВИ У ЖИВОПИСУ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ

Калищук Р.В., аспірант

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Анотація. На основі археологічних матеріалів, наводяться дані про живопис Трипілля-Кукутені. Здійснена спроба ідентифікувати і систематизувати орнаментально-знакові мотиви в трипільському живописі. Подається інтерпретація окремих орнаментальних моментів (знаків, символів, мотивів).

Ключові слова: живопис, орнаментально-знакові розписи, культура Трипілля-Кукутені, семантика, композиція.

Анотация. Калищук Р.В. Орнаментально-знаковые мотивы в живописи культуры Триполья-Кукутени. На основании археологических материалов, подаются данные о живописи Триполья-Кукутени. Сделана попытка идентифицировать и систематизировать орнаментально-знаковые мотивы в трипольской живописи. Подается интерпретация отдельных орнаментальных моментов (знаков, символов, мотивов).

Ключевые слова: живопись, орнаментально-знаковые розписи, культура Триполье-Кукутени, семантика, композиция.

Annotation. Kalischuk R.V. Ornamental-sign motives in painting culture Tripillya-Kukuteni. On the basis of archeological materials the author presents data on Tripillya-Kukuteni painting. An attempt to identify and systematize ornamental-sign motifs of Tripillya-Kukuteni painting is made. Some of the ornamental elements are interpreted (signs, symbols, motifs).

Key words: painting, ornamental-sign painting, Tripillya-Kukuteni culture, semantics, composition.

Постановка проблеми. Незважаючи на той факт, що дослідження культури Трипілля-Кукутені набуло останнім часом динамічного характеру, чимало її аспектів залишаються ще не вивченими або малодослідженими. У першу чергу це стосується кола питань пов'язаних з висвітленням одного із важливих предметів у вивченні знакової культури Трипілля — живописом (орнаментально-знаковими розписами кераміки). З моменту відкриття Трипільської культури актуальною проблемою в мистецтвознавстві, також як і в археології, залишається ідентифікація та дешифрування орнаментально-знакових мотивів. Вирішення цих питань дозволить пролити світло на таку архіскладну сферу трипільського життєвладштування, як світоглядна система.

Метою статті є спроба мистецької ідентифікації, систематизації та інтерпретації орнаментально-знакових розписів в живопису Трипільської культури, на основі узагальнення існуючих наукових концепцій, щодо класифікації першоформ в історії і археології.

Стаття виконана за планом НДР ХДАДМ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виклад основного матеріалу. Джерельною базою дослідження є опубліковані матеріали розкопок на території України, Румунії, Молдови. Головним чином, це роботи вітчизняних археологів та мистецтвознавців. Зазначимо, що над проблемами трипільської орнаментики працювало кілька поколінь вчених (від академічних до аматорів). Серед них варто відзначити праці відомих археологів С. М. Бібікова, В. Г. Збеновича, Т. Г. Мовші, Б. О. Рибаківа, В. М. Даниленка, Т. М. Ткачука, М. О. Чмихова, мистецтвознавців В. Іллі, І. Постивайла, краєзнавця О. П. Знойки.

Однією з визначальних та характерних прикмет Трипільської культури, яка принесла їй світове визнання, є її мальована (розписна) кераміка — єдиний добре збережений зразок (вид) трипільського живопису, який, на думку багатьох вчених, тісно пов'язаний з архітектурою та окремими видами фігуративної пластики. Свідченням цього є рідкісні археологічні знахідки фрагментів стін (пофарбовані) та моделей жител, яких за столітню історію дослідження культури Трипілля-Кукутені, було знайдено близько 60 екземплярів. При цьому, як зазначають дослідники, доречним є припущення подібності їх орнаментів, з огляду на тогочасне отожднення понять посуду та житла [1; 2; 9; 10].

Для живопису Трипілля є характерним застосування трьох технік розпису: поліхромного, монохромного, біхромного, а також нанесення орнаменту за допомогою продряпування (рельєфна орнаментация, заглиблений орнамент), інколи із заповненням білою пастою (інкрустація), який майже завжди доповнювався фарбуванням. Різновидом заглибленого орнаменту є прокреслений, вдавлений (канелюри), різний, штампований (гребінцевий, шнуровий). Однак, з точки зору орнаментальної знаковості, більш семіотично насиченим є розпис (поліхромний, монохромний,

біхромний). В поліхромному розписі основною кольоровою гамою є біла, червона та чорна фарби, де біла та червона застосовувалися як для тла, так і для самого малюнку, чорна — виключно для малюнку. Монохромний розпис переважно виконувався чорною або темно-коричневою по жовтогарячому або помаранчевому тлі. Для біхромного розпису характерним є використання двох кольорів, один з яких утворює тло. Найдревніша техніка біхромного розпису (етап Трипілля А) виступає у нанесенні орнаменту білою фарбою на сіре або блідочервоне тло. На подальших етапах (В, С) розвитку культури з'являються різні комбінації кольорів [3]. Значного поширення використання кольору, коли орнамент виконано білою, червоною, чорною фарбою, набуло на етапі В розвитку Трипільської культури. Рідше зустрічається на ранніх (А) та завершальних етапах (СІ-ІІ) в розвитку Трипілля-Кукутені [13].

Власне, мистецький інтерес до орнаменту як феномену дуже великий і визначення його як банального прикрашення площини певного предмета втрачає своїх прихильників. І це не дивно, адже орнаментальні мотиви, що збереглися донині, як у трансформованому так і у "чистому" виді, формувалися ще у первісному мистецтві і несуть у собі символічний зміст: "На зламі верхнього палеоліту в мистецтві відбувається перехід від реалістичної форми до схематичної, яка швидше означає, аніж зображує. Розвивається семантика зображуваного..." [9, с. 94]. За кожним композиційним елементом орнаменту може стояти певна складна інформація, сюжет, поняття. Ця тенденція чітко простежується в орнаментиці Трипілля, де на ранніх етапах розвитку культури все ще зберігаються традиції творення реалістичних образів, які поступово трансформуються в більш схематичні (абстрактні) образи.

На цій підставі відомий археолог Т. М. Ткачук, поділяє трипільські зображення "на «реалістичні» (тварини, рослини, Місяць, антропоморфні зображення, хвилеподібна лінія) і на більш абстрактні (косий хрест в колі, косий хрест в квадраті, сітка і т. п.)" [12, с. 57]. Для розуміння цих абстрактних зображень, на думку автора, велике значення має зіставлення їх з «реалістичними».

Дещо інакше ідентифікує трипільські зображення М. О. Чмихов, стверджуючи, що "форма й орнамент посуду... відбили зоо- та антропоморфні персонажі, рослинні та космічні символи" [13, с. 153]. Таким чином, він виділяє антропоморфні, зооморфні, рослинні та космічні мотиви в зображальній традиції Трипілля.

В "Енциклопедії трипільської цивілізації", іконографічні типи, що відображають сакральні-міфологічні образи, для зручності, умовно поділені на антропоморфні, зооморфні та синкретичні (символіка об'єднує жінку і птаха, жінку і змію, жінку і корову). Окремою групою є сакральні та магичні символи. Основу цієї класифікації, крім розписних зображень становлять дрібна пластика та зображення на кераміці (наліпи) [3].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що в трипільстві досі не існує чіткої ідентифікації та систематизації орнаментальних мотивів

трипільського живопису. Уставленими та незмінними в науковому вжитку залишаються найбільш поширені, як у живопису, так і в пластиці Трипільля-Кукутені, антропоморфні і зооморфні зображення (мотиви). Вони часто доповнюються синкретичними (міксаморфними), які в орнаментальній традиції Трипільля практично не зустрічаються. Крім згаданих зоо- та антропоморфних мотивів для живопису Трипільля, як і енеоліту в цілому, притаманні геометричні, рослинні, космічно-зодіакальні (астрально-зодіакальні), що в деякій мірі є відголоском тотемістичної домінанти [9].

Отже, взявши за основу вищенаведені наукові концепції щодо узагальнення трипільських першоформи (зображень), ми спробували ідентифікувати та систематизувати орнаментально-знакові мотиви в трипільському живописі. В узагальненому вигляді систематизація орнаментально-знакових мотивів, з точки зору сучасного мистецтвознавства представлена нами у вигляді логіко-семантичної схеми (Рис. 1).

Очевидним є той факт, що Трипільська культура є яскравою представницею “міфопоетичної” доби. Відповідно можна гадати, що саме з міфологією пов’язані трипільські артефакти, “... оскільки загально визнаною є думка, що різні зображення (у тому числі й орнаментальні), починаючи з пізнього палеоліту і принаймні по 1 тис. до н. е., є своєрідними ілюстраціями міфів” [14, с. 27]. Зображальні версії для древніх епох зазвичай виглядають важливішими, але, як стверджує М. Чмихов, не можна жодну “обрядову зображальну композицію” повністю ототожнювати з відомими міфами через їх існування у кількох варіантах, а близькі сюжети будь-якого міфу можна інтерпретувати як трансформації інших сюжетів. Будь-який неолітичний міф може мати декілька варіантів у археологічних матеріалах [Там само]. Крім того, велике коло зображень на трипільських артефактах, до якого входять різноманітні знаки, символи, піктограми різних орнаментальних схем, можуть бути віднесені до магічної та сакральної символіки (образів), що разом становлять певну магіко-сакральну мову трипільської спільноти [3].

Цілком доречним буде об’єднати орнаментально-знакові зображення трипільського живопису в єдиний сакральний-міфологічний тип, який в свою чергу може поділятися на групи (мотиви): антропоморфний, зооморфний, флоральний, космічно-зодіакальний, геометричний. Кожна група, окрім геометричної, розподіляється на три види за ступенем реалістичності: умовно реалістичний, схематичний (абстрактний), фантастичний. Флоральна та космічно-зодіакальна група розподіляється лише на два види: умовно реалістичний і схематичний.

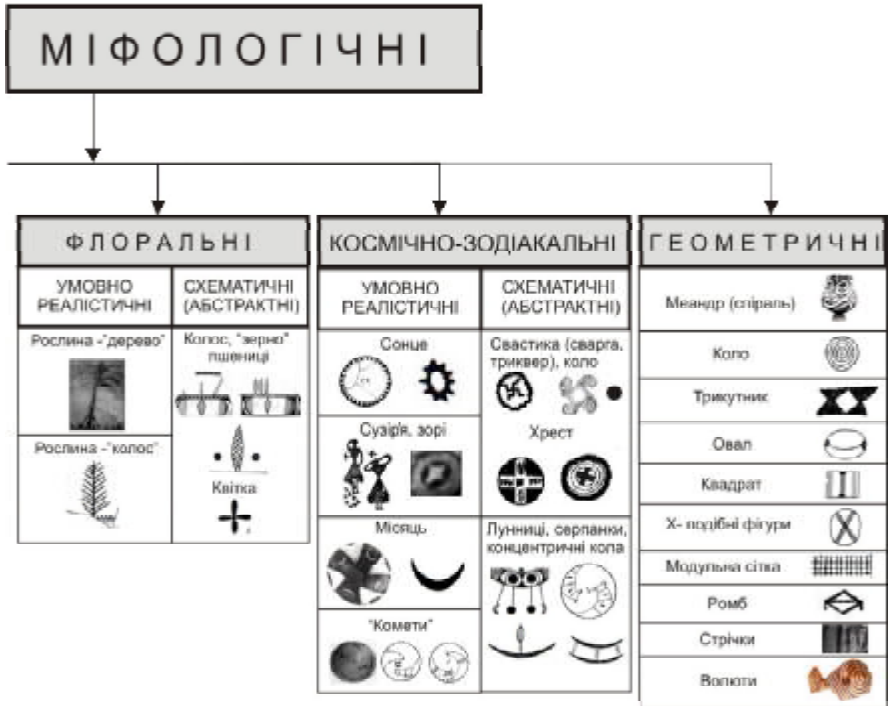
Відповідно кожен вид включає в себе підвиди. Так у групі антропоморфних мотивів до умовно реалістичного виду належать: людські постаті з чітко вираженим бітрикутним тілом, різним положенням рук та атрибутикою; людські постаті з слабо вираженим бітрикутним тілом; частини людського тіла (око, папілярні візерунки). До схематичного (абстрактного)

ОРНАМЕНТАЛЬНО- В ЖИВОПИСУ КУЛЬТУРИ

відносимо: стилїзовані людські постаті у вигляді фігури із двох трикутників. Фантастичному належать велетенські двоярусні та чотирирукі постаті, лицьові мотиви (зображення ликів фантастичних істот). Поділ антропоморфних мотивів на підвиди виконаний на підставі результатів дослідження Т. Г. Мовші, в якому дослідницею проведено стилістичну і семантико-функціональну класифікацію бітрикутних фігур [8]. Розписні антропоморфні зображення автор поділяє на 10 основних типів одиночних фігур (в залежності від положення рук), 13 варіантів із “символами-атрибутами” та 7 парних фігур. Дослідниця також виділяє п’ять ступенів еволюції розписних антропоморфних зображень, де перші три ступені об’єднують в собі бітрикутні фігури які стилістично і композиційно є подібними (чітко виражена бітрикутність) і відрізняються

ЗНАКОВІ МОТИВИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНІ

положення рук, атрибутикою, засобами композиції. До четвертої і п'ятої ступенів еволюції належать фігури із слабо вираженою бітрикутністю тіла та сильно стилізовані фігури у вигляді двох трикутників.

Серед антропоморфних мотивів чимало є символів які можна ідентифікувати як частини (елементи) людського тіла. В першу чергу це зображення очей, які зустрічаються у відкритому положенні (форма кола або еліпса з чітко вираженою "зіницею") або закритому положенні (форма закритої повіки "серпанка" з віями) і виступають як синкретичний образ. Зображення очей є ключовим композиційним елементом у створенні так званого лицьового "мотиву" (лице фантастичної істоти) [12]. Спіралевидний орнамент, на нашу думку також можливо віднести до умовно реалістичного виду, оскільки він в

повній мірі відповідає папілярним візерункам на пальцях рук людини.

Зооморфний, умовно реалістичний, вид включає в себе: зображення собак, биків, корів, вовків, косуль, кіз, оленів, птахів (орнітоморфні зображення) та змії. Схематичному (абстрактному) виду належать: стилізовані зображення собак, стилізовані зображення птахів, стилізовані зображення змії. До фантастичного виду відносимо: зображення невідомих тварин та змія-дракона. Серед зооморфних мотивів на трипільській кераміці, найпоширенішими є зображення собак та змії. Детально ці підвиди розглянув у своїх працях В.Г. Збеневич [4; 5]. Малюнки тварин (собак) дослідник розглядає не по стилістичним групам чи хронологічним періодам, як це зазвичай прийнято, а по основним регіонам культури. Вивчаючи еволюцію зміїних зображень автор відокремлює образ “крилатого змія-дракона”, який на ранніх етапах розвитку культури Трипілля-Кукутені наділений реалістичними рисами. На думку В. Г. Збеневича, це “...дає ключ до дешифрування цього образу, закарбованого в складному спіральному орнаменті” [5. с. 20]. Зміїні мотиви, які часто зустрічаються в трипільській орнаментіці, археологи поділяють на два основних композиційні типи — спіралеподібні змії та «S»- подібні або протилежно розташовані пари змії, що рухаються на зустріч [3. с. 401]. Як третій композиційний тип, на нашу думку, варто виділити умовно реалістичні зображення змії, що повзуть.

На відміну від вище згаданих зооморфних мотивів, розписні умовно реалістичні зображення птахів (орнітоморфні) зустрічаються значно рідше. Більш поширеними є їх схематичні зображення, стилізовані під місячний серпанок (лунниці). що також розглядаються вченими як синкретичні або міксаморфні.

У групі флоральних мотивів умовно реалістичному видові належать: рослина — “дерево” та рослина — “колос”. До схематичного входять: колос, “зерно” пшениці, квітка. Дані назви є усталеними в археологічних дослідженнях. Переважно зображення рослин зустрічаються на посуді (кубки), у вигляді “ялинки”. Ця подібність дозволила вченим зробити припущення щодо зображення колоса або дерева.

Космічно-зодіакальна група мотивів, як і флоральних також поділяється на два види. Умовно реалістичний вид включає в себе: зображення сонця, сузір’я, місяця (у різних фазах), “комет”. Схематичному (абстрактному) належать стилізовані астральні та солярні символи: свастика (сварга, триквер), коло, хрест, лунниці, серпанки, концентричні кола. Схематичний є найпоширенішим видом у космічно-зодіакальній групі.

Серед умовно реалістичних зображень поширеними є символи місяця, сонця, “комет” на розписному посуді з етапу Трипілля В ІІ. Символіка місяця за своїм змістом — синкретична, поєднує в собі символи зміїв, птахів, роги. Зображення “комет”, на думку багатьох дослідників, пов’язане з поєднанням символіки місяця та змії [3]. Сузір’я та зорі на розписній кераміці зустрічаються значно рідше. Найвідомішим таким зображенням є композиція з Бринзени-

Циганка, що складається з двох антропоморфних бітрикутних фігур на тлі зодіакального сузір'я Теляти вписаних в лінзоподібний овал [8].

Геометричній групі мотивів належать: меандр (спіраль), коло, трикутник, овал, квадрат, X- подібні фігури, модульна сітка (драбина), волюти, стрічки, ромб. Вони є домінуючим і базовим в орнаментальній традиції Трипілля і часто виступають як ключові, стилеутворюючі композиційні елементи. Поширення геометричних мотивів поряд з схематичними (абстрактними) видами протягом усього періоду існування Трипільської культури, частково пояснюється відношенням між людиною і природою. Для більшості культур, використання реалістичних (натуралістичних) мотивів, свідчить про певну гармонію у стосунках між людиною і природою. Натомість, коли взаємини між людиною і природою (космосом) стають дисгармонійними, як наслідок з'являються геометричні мотиви [3].

Висновки. Остаточну крапку в дослідженні проблеми ідентифікації орнаментально-знакових мотивів у живопису Трипілля-Кукутени ставити передчасно. Підсумовуючи вище наведені наукові розміркування, слід зробити тільки попередні висновки щодо найскладнішої проблеми наукознавства, якою є типологія історичних предметів. На основі опублікованих археологічних матеріалів та існуючих наукових концепцій щодо класифікації першоформ в історії і археології, здійснено спробу мистецької типології орнаментально-знакових мотивів в живопису Трипілля-Кукутени.

Всі існуючі орнаментально-знакові розписи предметів Трипільської культури, доцільно об'єднати в єдиний сакрально-міфологічний тип, який включає в себе п'ять основних груп ознак (мотивів). Крім усталених і загально визнаних, якими є антропоморфні і зооморфні групи, окремо виділено три видові групи: флоральна, космічно-зодіакальна та геометрична. Перелічені видові групи, в свою чергу, крім геометричної, мають внутрішній поділ за принципом ступеню реалістичності.

Вперше надана спроба ідентифікації і систематизації орнаментально-знакових мотивів як цілком штучної. Але наведена систематизована схема в повній мірі дозволяє проілюструвати основні мотиви, канони, іконографічні типи в живопису Трипілля. Це в свою чергу дає певні уявлення про світогляд трипільської спільноти.

Література:

1. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація / М.Ю. Відейко. — Київ, Академперіодика, 2003 — 184 с.+ 4 таблиці.
2. Гусев С.О. Моделі жител Трипільської культури / С.О. Гусев // Археологія. — 1996. — №1. — с. 15-29.
3. Енциклопедія Трипільської цивілізації: В 2т. / Держ. п-во. „Кн. Палата України ім І. Федорова“ та ін.; Ред. кол.: Л.М. Новохватко. — К.: Укрполіграфмедія, 2004.
4. Збеневич В.Г. Зооморфные мотивы росписи керамики культуры Триполье — Кукутени / В.Г. Збеневич // Археологія. — 1998 №4 с. 64-78.
5. Збеневич В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Триполье — Кукутени / В.Г. Збеневич // Духовная культура древних обществ на территории Украины: I сб. — К. 1991. — с. 4-12.

6. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. Наук.-попул. ст., розвідки / О.П. Знойко; Передм. В.Р. Коломійця. — К.: Молодь, 1989. — 304 с.
7. Ілля В. Прочитання космогонічного змісту початків сакрального трипільського орнаменту / В. Ілля // Образотворче мистецтво. — 2002 №2 с. 87-90.
8. Мовша Т.Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности / Т.Г. Мовша // Духовная культура древних обществ на территории Украины: сб. ст. — К. 1991. — с.34-47.
9. Постивайло І. Спадкоємність трипільського світовідання / І. Постивайло // Образотворче мистецтво. — 2002. — №2. — с. 91-97.
10. Цвек Е.В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) / Е.В. Цвек // Энеолит и бронзовый век Украины; А.Н.У. — К. „Наукова думка” — 1976. — с. 46-56.
11. Ткачук Т.М. Трипільський орнамент та змінні стани свідомості / Т.М. Ткачук // Галичина. — 2002 №8 ст. 13 — 22.
12. Ткачук Т.М. Личини в росписи кераміки культури Трипольє — Кукутени / Т.М. Ткачук // Духовная культура древних обществ на территории Украины: І сб. — К. 1991. — с. 47-59
13. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. — К.: Либідь, 1992. — 376 с.
14. Чмихов М.О. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія / М.О. Чмихов.— К.: Либідь, 2001. — 432 с.

Надійшла до редакції 10.05.2007